

یرواند آبراهامیان
احمد اشرف
محمد علی همایون کاتوزیان

جستارهایی درباره تئوری توطنه در ایران

گردآوری و ترجمه: محمد ابراهیم فتاحی

نشر

سرشناسه: قناسی ولایایی، محمدابراهیم، ۱۳۴۵ - گردآورنده و مترجم. ● عنوان و نام پدیدآور: جستارهایی دربارهٔ تئوری توپنه در ایران / پروانده آبراهامیان، احمد اشرف، محمدعلی همایون کاتوزیان، گردآوری و ترجمه محمد ابراهیم قناسی. ● مشخصات نشر: تهران، نشر نی، ۱۳۸۲ ● نوبت چاپ: چاپ نوزدهم، ۱۴۰۱. ● مشخصات ظاهری: ۱۸۷ ص. ● شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۲-۶۷۲-۸ ● وضعیت فهرست‌نویسی: فبا ● یادداشت: عنوان: تئوری توپنه در ایران ● یادداشت: کتابنامه ص [۱۶۹] - ۱۷۳. ● موضوع: ۱. ایران - سیاست و حکومت - قرن ۱۴ - مقاله‌ها و خطابه‌ها. ۲. توپنه - ایران - مقاله‌ها و خطابه‌ها. ۳. جامعه‌شناسی سیاسی - ایران - مقاله‌ها و خطابه‌ها. ● شناسه افزوده: الفبا ابراهامیان، پروانده، ۱۹۴۰ - ج. Abrahamian, Ervand. بد اشرف، احمد، ۱۳۱۴ - ج. کاتوزیان، محمدعلی، ۱۳۲۱ - ج. ● رده‌بندی کنگره: ۲ ف ۹ ت ۱۳۸ DSR ● رده‌بندی دیویی: ۳۰۴.۸۰۴۴ - شماره کتابشناسی ملی: ۸۱.۴۲۱۳۲ م

قیمت: ۶۶۰۰۰ تومان

جستارهایی دربارهٔ تئوری توپنه در ایران

پروانده آبراهامیان، احمد اشرف، محمدعلی همایون کاتوزیان

گردآورنده و مترجم: محمدابراهیم قناسی ولایایی

چاپ نوزدهم: تهران، ۱۴۰۱ - ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۲-۶۷۲-۸

نیتروگرافی: باختر ● چاپ و طبع: خزان

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۱۲-۶۷۲-۸

نشانی: تهران، خیابان دکتر قاضی، خیابان رهی معیری، تقاطع خیابان فکوری، شماره ۲۰

کد پستی: ۱۴۱۳۷۱۳۳۷۱، تلفن دفتر نشر: ۸۸۰۲۱۳۱۴، تلفن واحد فروش: ۸۸۰۰۲۶۵۸-۹، شماره: ۸۹۷۸۳۳۳۳

www.nasreeny.com ● email: info@nasreeny.com ● nasreeny

© تمامی حقوق این اثر برای نشرنی محفوظ است. هرگونه استفاده تجاری از این اثر یا تکثیر آن کلاً و جزئاً، به هر صورت (چاپ، فتوکپی، صوت، تصویر و انتشار الکترونیکی) بدون اجازهٔ مکتوب ناشر ممنوع است.

فهرست مطالب

۹	پیش‌گفتار مترجم: نگاهی به ادبیات موضوع
۹	تعاریف و مفاهیم
۱۳	پیشینه
۲۵	علل توسل به تئوری توطئه
۳۱	سخن پایانی
۳۳	دربارهٔ این مجموعه
۳۷	پارانوید در سیاست ایران (برواند آبراهامیان)
۳۷	مقدمه
۴۰	دلایل توسل به تئوری توطئه
۵۲	نمودها
۶۵	پیامدها
۶۹	توهم توطئه (احمد اشرف)
۷۲	پیدایش «توهم توطئه» در وضعیت نیمه‌استعماری
۱۰۵	توهم توطئه‌های شیطان دشمنان ایران
۱۱۵	جذابیت توهم توطئه برای ایرانیان
۱۲۱	خلیل ملکی؛ رد تئوری توطئه و پیشبرد جامعهٔ مدنی (محمدعلی همایون‌کائوزیان)
۱۲۱	یادداشتی دربارهٔ روشنفکران ایرانی

- ۱۳۸ ..... روشنفکر غیرعادی
- ۱۳۹ ..... چکیده‌ای از زندگی‌نامه ...
- ۱۴۱ ..... خط‌مشی سیاسی ملکی
- ۱۴۲ ..... امتناع و ژد تئوری توپلته در سیاست
- ۱۵۰ ..... گفت‌وگو، دموکراسی و رفوم
- ۱۶۲ ..... نتیجه‌گیری
- ۱۶۳ ..... ضمیمه: گزارش دستگیری خلیل ملکی
- ۱۶۳ ..... متن کبفرخواست دادرسی ارتش بر ضد رهبران جامعه سوسیالیست
- ۱۶۹ ..... کتاب‌شناسی
- ۱۷۵ ..... نمایه

mikhanam.com

پیش‌گفتار مترجم

نگاهی به ادبیات موضوع

تعاریف و مفاهیم

نشوری و یا به تعبیری دیگر توهم توطئه تعاریف متفاوتی دارد و به‌طور کلی نه از یک نظریه مدون برخوردار است و نه دارای نظریه پردازان رسمی است. بلکه به‌عنوان یکی از عناصر اصلی فرهنگ سیاسی جوامع از رفتار، دآوری‌ها و ارزیابی‌های مردم عادی تا نوع نگاه سیاستمداران و صاحب‌نظران انتزاع می‌شود. این مفهوم پس از چارچوب‌بندی از بعد مقدمات تاریخی و عینی و میزان درستی و نادرستی و نیز نتایج مترتب بر این‌گونه تبیین‌ها مورد نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

دانشنامه آمریکایی نشوری توطئه می‌نویسد، نشوری‌های توطئه یک تبیین عمومی و مشترک برای بیان علت پدیده‌های متفاوت اجتماعی و سیاسی است. این تبیین معمولاً دارای سه ویژگی بنیادی است: اصالت نداشتن و فراگیر بودن، منحصر نبودن به ایدئولوژی خاص؛ و نیز یهودستیزی [در غرب].¹ بر این اساس گروه‌های مختلف اجتماعی اعم

1. Quoted From *Encyclopedia of American Conspiracy Theories Outline*, edited by Peter Knight, US: ABC-CLIO, July 2001.

از چپ و راست، تحصیل‌کردگان و عوام به تناوب به آن متوسل شده‌اند. همچنین سیاستمداران فعال در حوزه قدرت نیز غالباً آن را مطرح می‌کنند و از آن به‌عنوان سپر بلا، و یا ضدحمله‌هایی علیه مخالفان بهره می‌گیرند.

اما بحث تئوری توطئه در دهه‌های اخیر در فرهنگ سیاسی و اجتماعی ایران بیش از هر زمان دیگری مطرح شده است. همچنین برخی از اندیشمندان اجتماعی تلاش کرده‌اند تا تعاریفی از مسئله ارائه دهند که به برخی از آنها اشاره می‌شود. بر اساس یک تعریف در نگارش توطئه فرض بر این است که دست‌های آشکار و -بیشتر- پنهان رقم‌زننده مقدرات فرد، جامعه و یا یک ملت هستند. این دیدگاه با دست‌گذاردن روی تمهیدات پیشین و مواردی که از طریق سرچشمه‌های توطئه قابل ردیابی هستند و بزرگ‌کردن آنها، دیدگاهی افراطی و عراق‌آمیز از وقایع را به تصویر می‌کشد.^۱

در تبیینی دیگر آمده است که بر اساس دیدگاه تئوری توطئه تصور چنین است که ایران صحنه‌ای است که بازیگران آن از سوی قدرت‌های خارجی کنترل می‌شوند و نقشی که بر عهده گرفته‌اند یا کلماتی که بر زبان می‌رانند نیز از خارج تعیین شده است. این قدرت‌های خارجی گویا قادر مطلق^۲، کاملاً مسلط و واقف به همه جریانات هستند و همه حرکت‌های روی صحنه به فرمان آنان صورت می‌گیرد. بازیگران، یعنی ایرانیان در صحنه سیاست همانند عروسک خیمه‌شب‌بازی و دست‌آموز بوده و صرفاً به فرمان این نیروهای خارجی عمل می‌کنند. آنچه روی می‌دهد نه از روی تصادف و نه برحسب ابتکار لحظه‌ای و نه از اراده مستقل افراد نتیجه می‌شود. همه چیز از پیش طراحی شده، نمایشنامه روی کاغذ آمده

۱. حاتم قادری، «ملاحظات پیرامون رژیم شاه»، ایران فردا شماره ۵، بهمن-اسفند ۱۳۷۱.

و مؤلف اصلی آن - همان قدرت‌های خارجی - سرنخ‌ها را در دست دارند.^۱

در تعریفی دیگر، تئوری نوطه نداشتن اعتقاد یا باورنداشتن به شکل ظاهری رویدادهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عنوان شده است.^۲ بر اساس این دیدگاه طرفداران تئوری نوطه، تحولات و وقایع سیاسی «صورت ظاهر»ی دارند که دیده می‌شود، اما اسباب و علل یا ریشه‌های حقیقی و واقعی به وجود آمدن آن چیزهای دیگری است که با اسباب نسبت به آنها علم و آگاهی پیدا نمی‌شود و یا آنکه صرفاً بعدها ممکن است سرنخ‌هایی از آن به دست آید. به باور آنان، هرگز نباید تحت‌تأثیر «صورت ظاهر» رویدادهای سیاسی قرار گرفت، بلکه همواره باید به جست‌وجوی «علت‌های واقعی»، «دست‌های پنهان»، «سرنخ‌های اصلی» و اسباب و عللی رفت که پدیدآورندگان آن سعی می‌کنند از چشم‌ها پنهان بماند.

بی‌تردید پایبندی به چنین دیدگاهی این نتیجه را در پی خواهد داشت که تحولات سیاسی اصالت چندانی ندارند و کمتر اتفاق می‌افتد و واقعه‌ای به‌طور طبیعی به وجود آید، بلکه اتفاقات و تحولات سیاسی همواره محصول اراده قدرت یا قدرت‌هایی است که مصالح و منافع خود را دنبال می‌کنند. بدین ترتیب به جای بررسی و تجزیه و تحلیل اینکه تحول یا رویداد خاصی تحت‌تأثیر کدام عوامل و علل سیاسی، اجتماعی یا اقتصادی پدید آمده است، نوطه‌باوران همواره در جست‌وجوی «عوامل پشت‌پرده» خواهند بود. این گرایش در مورد پدیده‌هایی که خلاف باورها و انتظارات شخص باشد، بسیار شدید و برجسته است. در چنین مواردی

۱. Abrahamian, Ervand, *Essay on the Islamic Republic*, University of California Press, 1998, p. 111.

۲. صادق زیباکلام، «نوطه نوطه»، جست‌وجو، تهران، ۱۳۷۸، صص ۱۳ - ۱۴.

شخص معتقد به تئوری توطئه به نوعی آن واقعه سیاسی یا تاریخی را برای خود بازسازی می‌کند که با باورهای توطئه‌محور او سازگاری پیدا کند.

تعریفی دیگر از تئوری توطئه بدین صورت است: «توهم توطئه نوعی بیماری روانی فردی و جمعی است»^۱. بیماری فردی سوءظن به همه چیز و همه کس را «پاراتویا» و بیماری جمعی را توطئه‌باوری یا نظریه توطئه^۲ می‌نامند. کسی که به توهم توطئه در مفهوم اخیر آن مبتلا است، شمای وقایع عمده سیاسی و سیر حوادث و مشی وقایع تاریخی را در دست پنهان و قدرتمند سیاست بیگانه و سازمان‌های مخوف سیاسی و اقتصادی و حتی مذهبی وابسته به آن سیاست می‌پندارد. به گمان او همه انقلاب‌ها، شورش‌ها، جنگ‌ها، عقب‌ماندگی‌ها و وابستگی‌های اقتصادی و سیاسی، برآمدن و فروپاشی سلسله‌ها و دولت‌ها، ترورهای سیاسی و حتی کمبود محصولات کشاورزی، سقوط ارزش پول، فحطی‌ها و زلزله‌ها را دست پنهان بیگانه کارگردانی می‌کند و همه رجال کشور همچون عروسکان خیمه‌شب‌بازی و بازیگران افسانه‌های چین و پری از پس پرده و با اشاره او حرکت می‌کنند و از خود اراده‌ای ندارند. اینکه می‌گوییم توهم توطئه نوعی بیماری است بدین معنا نیست که اساساً هیچ توطئه‌ای در هیچ موردی در کار نیست و آن‌چه که توطئه خوانده می‌شود همه خواب و خیال و توهم است... بلکه منظور آن است که مقوله «توطئه» را می‌توان به دوگونه بررسی کرد: یکی برخورد علمی و دیگری برخورد عاطفی و بیمارگونه. در برداشت علمی، «توطئه» به‌عنوان فرضیه‌ای در نظر می‌آید که قابل رد یا اثبات است و در پرتو داده‌های عینی و اسناد و مدارک تاریخی و بدون جانبداری عاطفی مورد بررسی و تحلیل علمی قرار

۱. احمد اشرف، «توهم توطئه»، فصل‌نامه گفت‌وگو، شماره ۸، تابستان ۱۳۷۴، صص ۷-۸.

می‌گیرد و از این رو قابل اثبات یارد و انکار است. بنابراین همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، نظریهٔ توطئه و یا به تعبیر دقیق‌تر توهم توطئه دارای تعاریف متعددی است و می‌توان ادعا کرد که جایگاه و مصادیق برجستهٔ توطئه‌باوری و تئوری توطئه در ایران به دلایل گوناگون از جمله عدم تلاش برای ترسیم تصویری گویا از سوی اندیشمندان و به تبع آن کمبود منابع به زبان فارسی، علی‌رغم کاربرد فراوان آن در ایران، هنوز به‌طور شایسته تعیین نشده است. به نظر می‌رسد نگاهی به پیشینهٔ موضوع بتواند تا حدودی جایگاه این بحث را نشان دهد.

پیشینه

الف. جهان

توطئه و دسیسه همواره همراه بشر بوده است. اما رویکرد سیاسی به آن در دنیای مدرن در جنگ‌های صلیبی (ترس از یهودیان و هراس از انجمن‌های مخفی، ریشه دارد.^۱ در اواخر سدهٔ یازدهم میلادی باورهای مربوط به شیطنت یهودیان شروع به گسترش کرد؛ در تصورات قرون وسطی یهودیان چاه‌های آب را مسموم و به مقدسین بی‌حرمتی می‌کردند؛ کودکان مسیحی را مورد آذیت و آزار قرار می‌دادند، در معاملات خود با بازرگانان به نیرنگ و تقلب متوسل می‌شدند و دانماً در جهان مسیحیت توطئه می‌کردند. در اواخر سدهٔ چهاردهم میلادی، ترس و هراس عمومی پیرامون دو مسئله متمرکز گردید: یهودستیزی (آنتی‌سمیتیزم) و ترس از انجمن‌های سری.^۲

1. Daniel, pipes, *Conspiracy: How the Paranoid Style Flourishes and Where in Comes From*, New York, The Free Press, 1997, p. 53.

2. *Ibid.*, p. XI.